

Руслан Куцик

ORCID iD 0000-0001-5631-9385

Богдан Безпалько

ORCID iD 0000-0002-6081-2428

УДК 94(100)“1914/1918”:[341.238(470+477):355.244.1]

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.10

«ДЕМОНІЗАЦІЯ» ВОРОГА ЯК ПРИЙОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено особливості формування російською владою негативного образу ворога серед населення українських земель Правобережжя у 1914–1917 рр. Встановлено, що в умовах війни Російська імперія усвідомлювала необхідність проведення вдалої інформаційної політики як запоруки успіху в боротьбі. Одним із ключових напрямів у цьому контексті було формування негативного образу німців та їхніх союзників. З цієї метою влада через різні механізми інформаційного впливу на суспільство практикувала використання такого прийому пропаганди, як «демонізація». Його основним завданням було не лише сформувати негативний образ ворога, а й перевести в площину релігійно-догматичного протистояння добра зі злом та зіткнення двох світів: російського — цивілізованого і германського — варварського.

Ключові слова: «демонізація», ворог, інформаційний прийом, пропаганда, Російська імперія, Правобережжя, Перша світова війна.

Ruslan Kutsyk, Bohdan Bezpalko

“DEMONIZATION” OF THE ENEMY AS METHOD OF RUSSIAN IMPERIAL PROPAGANDA DURING THE FIRST WORLD WAR

The article deals with the main features of creating the negative image of the enemy by the Russian imperial authorities among the population of the Ukrainian lands of the Right Bank of Ukraine in 1914–1917s. The relevance and current state of scientific development of the problem are indicated in the article as well. It is found that during the war, the Russian Empire authorities were aware of high importance specific information campaign as a successful method of struggle. And one of the key areas in this context was connected with the negative image of the Germans and their allies. For this purpose, the authorities, through various mechanisms of informational influence on the society, in practice using of such method of propaganda as “demonization”, whose main task was not simply to form a negative image of the enemy, but to transform it into the plane of religious and dogmatic confrontation of good with evil and the collision of two worlds: Russian as civilized and German as barbaric. The key ideas of the method were: Germany, led by William II, the main culprit of the war; the German army and its allies committed immoral acts, manifested by numerous “atrocities” against civilians and prisoners of war; the Germans and their allies are nothing but absolute evil and the barbarians of the twentieth century, who seek to destroy the civilized world and to enslave free nations. During the war, such theses were not just widespread in society, but became a mass product of the Empire’s propaganda.

Key words: demonization, enemy, information method, propaganda, Russian Empire, Right Bank of Ukraine, World War I.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Куцик Р., Безпалько Б., 2020

Перша світова війна започаткувала новий етап в історії інформаційної політики. Країни-учасниці конфлікту усвідомлювали необхідність протистояння у всіх напрямках, а тому активно розробляли її власні концепції. Спільним для всіх країн було одне — розмежування понять «свій» — «чужий» та чітке окреслення контурів портрету ворога. Для Російської імперії головним

супротивником виступила Німеччина, за якою і було закріплено поняття «чужий». Імперська влада розуміла, що лише оголошення того, проти кого ведеться боротьба, не є достатнім для успіху, необхідно було закріпити у суспільній свідомості виразно негативного, демонізованого образу ворога без людського обличчя. Особливо це стосувалося населення українських губерній Правобережжя, де через спільний кордон з Австро-Угор-

щиною та близькість до лінії фронту було оголошено воєнний стан.

Проблематика формування образу ворога в Російській імперії не є новою в історіографії. Перші спроби якісного аналізу було зроблено ще в 1990-х роках, проте ґрунтовний підхід до висвітлення питання розпочався лише в останнє десятиріччя, що зумовлено «круглими» датами, а саме сторіччям від початку Першої світової війни. У роботах О. Сенявської розглянуто соціокультурну й психологічну специфіку сприйняття поняття «чужого» в суспільній свідомості за воєнних умов. Авторка виділяє два ключових етапи у формуванні образу ворога: перший (початковий), коли увага друку була зосереджена на обвинуваченні противника в початку війни, та другий, коли преса активно демонструвала суспільству аморальний і злочинний характер ворога. Для матеріалів цього напрямку притаманно зображення ворога у вигляді звіра, чудовиська, дикуна, варвара тощо (Сенявская, 1997. С. 63).

Початковому етапі війни (1914–1915) присвячені праці І. Богомоллова (2015) і С. Неліповича (2016). У них висвітлюються особливості формування образу ворога в російській періодичній літературі та специфіка здійснення антинімецької пропаганди в Російській імперії на регіональному рівні. Основні сюжетно-тематичні лінії російської пропаганди щодо Німеччини, її імператора, народу та армії, які відобразилися у поезії воєнної тематики, а саме у віршованій прозі на шпальтах київських газет, окреслено І. Басенком (2014). Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни зокрема й деякі аспекти «демонізації» ворога представлені у роботі Л. Питльованої (2010).

Метою статті є розгляд особливостей використання російською імперською владою такого інформаційно-пропагандистського прийому, як «демонізація» ворога, визначити його цільове призначення та змістове наповнення.

Під час аналізу основних засад формування образу ворога важливу роль відіграє історична імагологія, що базується на культурологічному підході й об'єктом свого вивчення ставить проблему формування образу «свій» — «чужий». В основі концепції лежить ідея про те, що кожна культура поділяється на «свою» і «чужу», при цьому «своя» сприймається як «природна» і зрозуміла, а «чужа» — як «штучна» та незрозуміла. Досить часто образи, що формуються у суспільстві, набувають рис стереотипів — спрощених, інколи жорстких, усталених уявлень про людину, спільноту, культуру тощо (Сенявская, 2006. С. 8). Зазначимо, що кількість та стійкість останніх за-

лежить від рівня інформаційної культури людини та її особистого життєвого досвіду: чим він менший, тим більш консервативними та упередженими є стереотипи.

У роки Першої світової війни головним антагоністом у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії постала Німеччина, за якою і було закріплено ярлик «чужий» та негативний образ, що містив широкий спектр стереотипів. Важливим є той факт, що до початку світового конфлікту німецька культура розцінювалася як зразок для наслідування з високим рівнем розвитку, а під час війни — як рудимент булого варварства та загроза цивілізованому світу. Серед основних причини такого кардинального перевертання поглядів був посиленний цензурний контроль й обмеженість у доступі до правдивої інформації, що призводило до незнання та поширення серед населення жаху перед німецько-австрійським «окупантом».

З боку центрального уряду й місцевої губернської та жандармської адміністрації було розроблено низку обов'язкових нормативно-правових актів, що на законодавчому рівні закріплювали антинімецьку й антиавстрійську позицію в суспільстві. До прикладу, 2 січня 1915 р. начальник київського військового округу В. Троцький видав обов'язкову постанову, за якою на території українських губерній Правобережжя, де був оголошений воєнний стан, заборонялося: вживати німецьку, угорську й турецьку мови у державних і приватних закладах, у приватних розмовах, на вулиці, у крамницях і будь-якому іншому громадському місці; розвішувати вивіски та оголошення торговельних підприємств; надавання банківськими конторами та іншими закладами документів різного штибу (квитанцій, довідок тощо); публічне виконання будь-де творів, розповідей, куплетів пісень цими мовами³¹. Наказ Окремого корпусу жандармів від 27 березня того ж року зобов'язував місцеві жандармські поліцейські управління залізниць зняти всі розміщені на станціях плакати з рекламою виробів німецьких й інших фірм тих держав, які воювали з Росією³². Такі заходи одночасно підкреслювали необхідність боротьби з внутрішнім «німецьким засиллям» і важливість підтримки власної «національної» культури, мови, літератури, купувати товари російського виробництва, а не німецького.

За умов війни «демонізація» ворога стала одним із головних прийомів маніпуляції суспільною свідомістю. Основна його суть полягала у висвітленні ворога з негативної сторони та демонстрації зневажання ним загальноприйнятих моральних цінностей і правових норм. З метою обґрунту-

³¹ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАК України). Ф. 285. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 2.

³² ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 234.

вання подібних тверджень було створено систему символіко-історичних порівнянь, де Німеччина та Австро-Угорщина постали як «світ варварства та далекого минулого», а Росія та її союзники — як «світ сучасної культури»: «Германське нашестя на мирні країни Європи спільним голосом майже світової суспільної думки оцінюється як спроба варварів знищити європейську культуру... в цій війні зустрічаються два світи: світ сучасної культури в уособленні потрійного союзу й світ далекого минулого — світ легенд із тевтобургських лісів... Проти варварства, вкритого димкою легендарності, висувається щит європейського розуму...» (Затмение тевтонского разума, 1914. 31 июля. С. 1).

Український громадсько-культурний діяч, перекладач та публіцист Леонід Жебуньов у листі до Євгена Чикаленка від вересня 1915 р. щодо цієї ситуації писав: «...мене вражає і жахає не те, що робиться на полі війни (це скрізь і на вській війні буває), а те, що говориться, пишеться і діється в самій Германії відносно “неприятеля” і в “неприятельських” державах відносно німців, і це ж усе йде од окраси громадськості — вчених, літераторів, поетів, художників, музикантів. Оце “варварство” вражає страхом за поступ людства. Прочитайте в 6-й книзі “Русских Записок” статті Майського “В тылу Германии”, як німці визнають себе “божественним народом”, поети складають оди на честь 42 сантиметрової гармати, знамениті історики твердо переконані в тому, що германська нація повинна панувати над усім світом, с-деки енергійно підтримують божевільного Вільгельма, в нас теж ганебно бойкотують геніальних німецьких вчених, музикантів, поетів тощо. От в чому жах, те, що нищить моральні цінності, от од чого мене вгоняє в холодний піт... Це ж озвіріння, поворот до часів дичини... Правда, що це тимчасово, але ж покоління виростуть в такому кошмарі, то які з них будуть люди!...» (Цит. за: Старовойтенко, 2015. С. 184–185).

Критика німецької нації та культури стала систематичним явищем російської преси. У статті «Где же “великая нация”?» стверджувалося: «...ми маємо в особі Німеччини не шляхетного, рівного нам по культурі духа, противника, а грубий, жорстокий уламок тих варварів, що, одягнувшись у звирячі шкури, на скажених конях з божевільною ярістю знищували давню культуру... Це не війна, це розбійницькі та бешкетні напади, в яких немає меж злоби» (Каталей, 1914. С. 1–2). Німеччина постала в образі головного світового ворога, якого слід знищити, оскільки його існування загрожує усьому людству: «...війна припиниться лише в той момент, коли Німеччина — ворог роду людського — почне корчитися в муках агонії і стане нездатною шкодити людству. Взагалі ХХ ст. випадає рідкісне щастя забезпечити благополуччя всього світу шляхом знищення

Німеччини» (Морис Метерлинк о будущем, 1916. 9 января. С. 2).

Показовим явищем для преси українських правобережних губерній було подання інформації про різноманітні звірства німців та австрійців. Зазвичай це були повідомлення та короткі замітки про насильство німецьких солдатів над мирним населенням, руйнування історичних архітектурних будівель, знищення населених пунктів тощо. Зауважимо, що важливу роль у розповсюдженні тих чи тих повідомлень про ворога відігравав географічний фактор. Оскільки бойові дії велися в основному за межами Російської імперії, то більшість інформаційного контенту стосувалася подій за кордоном. Через це на сторінках українських газет публікувалися спочатку в основному факти про жорстокості німців щодо населення окупованих територій Бельгії та Франції: «Німці після захоплення Намюра [місто в Бельгії] влаштували мирному населенню криваву баню. Розгромлено 250 приватних будинків» (Кровавая баня, 1914. 18 августа. С. 2); «Німці здійснюють діяння найбільшого варварства в зачищених ними селах Верхнього Ельзасу [територія Франції]. В Данемарі будинки виявилися спаленими. Вулиці заповнені трупами розстріляних жителів» (Зверства немцев, 1914. 4 августа. С. 1).

Проте надалі, у зв'язку із німецько-австрійським наступом та поразками російської армії на Східному фронті, засоби інформації автоматично переорієнтувалися на висвітлення германських звірств, що безпосередньо уже стосувалися імперії. Як зазначає Е. Абдрашитов, тема німецьких звірств деякий час була далекою і не торкалася Росії. Але події у польському м. Каліш, яке, власне, було першим містом імперії, зайнятим противником, продемонстрували суспільству близькість ворога. Відповідно до просування німецької армії тематика звірств ворога розширювалася географічно (Абдрашитов, 2015. С. 193–194).

Чим активнішими були дії німецько-австрійської армії, тим більше емоційно-забарвленими та антигуманними ставали повідомлення в друкованих засобах. Наприклад, 3 серпня 1914 р. у київській газеті «Последние новости» була опублікована стаття такого змісту: «Прибулі з Каліша розповідають, що німці на очах батька згвалтували двох єврейських дівчат. Батько в гніві сказав, що Господь покарає насильників. Батька розстріляли» (Зверства немцев, 1914. 3 августа. С. 1). Особливо у пропаганді акцентувалася особлива розлюченість німців щодо росія: «Тільки-но почалася війна, а німці вже остогидили: вони розстрілюють російських жінок і дітей, вони ображають російських сановників і навіть осіб особливо високого положення» (Немецкие зверства, 1914, 29 июля. С. 1).

Звірства приписувалися не тільки німцям, а й іншим їхнім союзникам. Як-от, 23 вересня

1915 р. у газеті «Юго-Западный край», офіційному органі Вінницької міської думи, було опубліковано статтю про злочини турків: «...в Бітлісі 12000 вірмен перерізані і кинуті в раніше приготовлені ями... в [Мушській] долині жило 120000 вірмен, із яких в Росію врятувалося близько п'яти тисяч. Частина жителів долини встигнула втекти в Сасунські гори. Ті, що залишилися, були оточені і частиною вирізані, частиною спалені у будівлях, облитих керосином, а частиною заживо зариті в глибокі ями...» (Зверства турок, 1915. 23 сентября. С. 1). З іншої замітки дізнаємося про насильство болгарської армії: «В одному тільки Прилепському окрузі болгар повністю зруйнували цілі села... Чотири болгарських воеводи — Арса Іованович, Стефан Нача, Стойле і Спірович — отримали наказ спалити Поречський округ і перебити його жителів...» (В Сербии, 1916. 25 марта. С. 2). Статті такого спрямування на той час були сталою нормою для всіх періодичних видань. Проте слід зазначити, що «Киевская мысль» щодо пропаганди демонізації ворога була досить ліберальною порівняно з іншими суспільно-політичними газетами Південно-Західного краю. Кількість публікацій про звірства німців та їхніх союзників на її шпальтах була досить незначною.

Ще однією темою для обговорень та дискусій у пресі було питання військовополонених. У газетах розміщувалися замітками про складні умови перебування російських солдат у полоні: «В одному із сіл в окрузі Бржезінь, Петроковської губернії, німці перетворили костел в тюрму для полонених, котрих тримали декілька діб, попри мороз у декілька градусів, забравши в них перед тим весь теплий одяг і залишивши полонених майже у білизні. Їх також морили голодом... Полонені були засуджені на голодну смерть...» (В Царстве Польском, 1914. 19 ноября. С. 5).

Часто для посилення експресії редактори друкованих видань практикували використання деталізації жорстоких дій німців щодо полонених. Як-от, 19 лютого 1917 р. у газеті «Жизнь Воляни» була опублікована стаття з таким змістом: «У таборі військовополонених у Мангеймі мав місце такий випадок... часові ударами прикладів збили з ніг всіх унтерофіцерів і на очах гарнізону почали звірське побиття, при цьому солдати копали штиками лежачих на землі унтерофіцерів. Розправа тривала з 5 год 45 хв до 7 год 17 хв ранку; в результаті на землі сформувалася суцільна маса із 60 повалених в купу тіл. Німецький офіцер вибрався на цю гекатомбу і пройшовся по ній, наносячи удари шаблею; вбиті були залишені на місці...» (Зверства германцев, 1917. 19 февраля. С. 3).

Поширеним сюжетом друкованих засобів інформації було жорстоке ставлення німців до поранених солдатів: «Після захоплення німцями міста,

кілька германських солдатів увірвалися в лазарет і здійснили по поранених два залпових вистріли, якими кількох осіб було вбито і багато поранено» (Зверства германцев, 1917. 26 января. С. 2). Це був образ значної пропагандистської сили. Оскільки, згідно з Першою Женевською конвенцією, прийнятою ще 22 серпня 1864 р., поранені військовополонені користувалися особливим статусом, зокрема й у момент отримання медичної допомоги. Як відзначалося в одній із тогочасних публікацій «Киевской земской газете»: «заборонялося, наприклад, стріляти по ворожих госпіталях, бо поранений уже не воїн і потребує допомоги. Заборонено використання розривних куль. Багато заборонено, але початок війни показав, що німці зовсім не бажують рахуватися з цими заборонами і поважати будь-які обов'язки...» (Как немцы ведут войну, 1915. 3 февраля. С. 2). До хворих, які не могли чинити опір, суспільство завжди ставилося з особливою симпатією. Тому будь-які факти розправи над беззахисним противником викликали обурення у населення. Звірства щодо поранених солдатів відразу привернули увагу газет. Ця обставина найбільш рельєфно демонструвала читачам варварську сутність німецького милітаризму (Абдрашитов, 2015. С. 409).

Для повноцінного закріплення в громадській думці демонізованого образу ворога використовувався прийом «багатократного повторення», сенс якого полягає у постійному та довготривалому застосуванні й пропагуванні однієї ідеї з метою формування в суб'єкта (читача, спостерігача) переконаності у правдивості та достовірності сприйнятого. Особливо це практикувалося в друкованих засобах інформації. До прикладу, згідно з нашими підрахунками (табл. 1), на початковому етапі війни у серпні місяці на один номер щоденної право-монархічної газети «Киев» у середньому припадало 4 повідомлення. Найбільша їх кількість становила 8 (Киев, 1914. 2 августа), а найменша — 2 (Киев, 1914. 30 августа). Загалом за весь місяць у газеті було розміщено більше 100 повідомлень.

Слід зазначити, що в роки війни в контексті формування загального образу ворога поширення набув прийом «інсинуації», який передбачає навмисне розповсюдження відомостей, фактів та ідей про конкретну особу з метою підриву її авторитету та заплямування репутації. У період війни ключовим об'єктом інсинуації виступав німецький імператор, образ якого був найбільш популярним. У цьому контексті доречно буде згадати слова І. Босенко, який зазначає, що «Вільгельм II був головним героєм антинімецької поезії, і найгостріші висловлювання на його адресу належали бульварним та націоналістичним газетам, в той час як іронічні — «Киевской мысли», а монархічний «Киевлянин» цієї теми взагалі уникав» (Басенко, 2014. С. 1).

ЧАСТОТА РОЗМІЩЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ,
ЯКІ ФОРМУВАЛИ ДЕМОНІЗОВАНИЙ ОБРАЗ ВОРОГА,
У ГАЗЕТИ «КИЕВ» ЗА ПЕРІОД 1–30 СЕРПНЯ 1914 р.

Число	День	Номер видання	Кількість повідомлень
1 серпня	П'ятниця	202	4
2 серпня	Субота	203	8
3 серпня	Неділя	204	6
4 серпня	Понеділок	205	5
5 серпня	Вівторок	206	5
6 серпня	Середа	207	3
8 серпня	П'ятниця	208	4
9 серпня	Субота	209	4
10 серпня	Неділя	210	6
11 серпня	Понеділок	211	6
12 серпня	Вівторок	212	5
13 серпня	Середа	213	7
14 серпня	Четвер	214	6
15 серпня	П'ятниця	215	5
17 серпня	Неділя	216	2
18 серпня	Понеділок	217	4
19 серпня	Вівторок	218	2
20 серпня	Середа	219	2
21 серпня	Четвер	220	5
22 серпня	П'ятниця	221	4
23 серпня	Субота	–	–
24 серпня	Неділя	223	5
25 серпня	Понеділок	224	4
26 серпня	Вівторок	225	2
27 серпня	Середа	226	2
28 серпня	Четвер	–	–
29 серпня	П'ятниця	228	2
30 серпня	Субота	229	2
Всього		26 номерів	110

Отож німецького кайзера вважали головним винуватцем світового конфлікту та «ворогом людства»: «...в імператора Вільгельма, справедливо названого терористом цивілізації, хватило божевільної жорстокості оголосити європейську війну, підпалити те жахливе вогнище, на якому повинна згоріти майже половина Європи...» (В дни тяжких испытаний, 1914. 3 сентября. С. 1). Такий контекст інформації не тільки звинувачував німецького імператора, а й перетворював його у «божевільного злодія».

Схожа сюжетна лінія, але в гумористичному варіанті, представлена у вірші «Віллі та Аттила», опублікованому в газеті «Киев» 19 вересня 1914 р. У ньому Вільгельм II у бесіді зі своїм «другом» Аттілою про план захоплення Європи постає як головний «вандал» та «тиран» сучасності, що наказав своєму війську грабувати, вбивати та палити всіх, хто буде на його шляху (Вилли и Аттила, 1914. 19 сентября. С. 2).

ВИЛЛИ И АТТИЛА
(СОВРЕМЕННАЯ ЛЕГЕНДА)

Когда хвастливый Вилли
Собрался воевать,
Он о войне к Аттиле
Зашел потолковать.
Распив бочонок пива,
Друзья спустились в сад,
Чтобы там отведают сливы
И спелый виноград.
Сказал Вильгельм Аттиле:
«О, старый предок мой!
В XX-м веке Вилли
Желает быть тобой!»
«Недурно, бурш!» — Аттила
Вильгельму отвечал, —
«твое желание мило,
Мой маленький вандал»...
«Ты слышишь!» — Молвил Вилли,
Сигару закурив;
Приятелю Аттиле, —
«Знакомый лейт-мотив!
То в бой идут тевтоны
И страшен натиск их:
Они — опора трона!
И я живу для них.
Я их веду к Парижу,
Затем пошлю в Москву.
Я всех врагов унижу
И в ключья разорву...
Я дал приказ всех грабить,
Всех убивать и жечь, —

Пусть пробуют ослабить
Враги мой грозный меч,
Я сокрушу соборы —
Святыни древних лет,
Пускай оставляют шпоры
Мои везде свой след»...
Прослушав речь Вильгельма,
Аттила молвил вдруг:
...Ну, что ж! Иди! Изведай
Свою лихую мощь!
Я жду тебя с победой,
Тевтонов славный вождь!
И начел хитрый Вилли
Осуществлять свой план.
В Европе говорили
О нем: — «Да он — тиран!»...
Но рок сулит второе —
Споткнется гунн в борьбе, —
И время роковое
Придет в его судьбе...
И мир сметет нещадно
Аттилу наших дней,
Чтобы было неповадно
Другим лить кров людей.
У нас терпенья хватит
Дойти к нему в Берлин,
И дорого заплатит
Нам этот властелин!..

(Вірш «Віллі та Аттила
(Сучасна легенда)» у газеті «Киев»,
№ 249. 19 вересня 1914 р.)

Таким чином, в умовах Першої світової війни одним із важливих завдань було окреслення таких категорій, як «свій» — «чужий». У суспільно-політичному дискурсі Російської імперії головним антагоністом постала Німеччина, на яку переносився весь спектр негативних стереотипів. «Демонізація» ворога стала одним із основних прийомів маніпуляції суспільною свідомістю. Губернська адміністрація українських земель Правобережжя за підтримки центрального уряду переконувала суспільство у варварській й антигуманній діяльності Німеччини та її армії. Систематичним і масовим було поширення в місцевих друкованих засобах інформації відомостей про численні звірства німців і їхніх союзників, які безжально розправляються з мирним населенням окупованих територій, гвалтують жінок, живцем спалюють людей і знущаються над полоненими та пораненими. Самого німецького імператора Вільгельма II було оголошено «терористом цивілізації» й головним «ворогом людства».

ДЖЕРЕЛА

1. Абдрашитов Э.Е. Пленные россияне в информационной политике России в 1914–1917 гг.: внутри-политические и внешнеполитические аспекты: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Ставрополь, 2015. 605 с.
2. Басенко І.В. Образ німців у війсьній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень — грудень 1914 р.). *Український історичний журнал*. 2014. № 3 (516). С. 70–77.
3. Богомолов И.К. Образ противника в русской периодической печати 1914–1915 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2015. 290 с.
4. В дни тяжелых испытаний. *Подолія*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 1.
5. В Сербии. *Вечерняя газета*. 1916. 25 марта. № 1017. С. 2.
6. В Царстве Польском. *Киевская мысль*. 1914. 19 ноября. № 319. С. 5.
7. Вилли и Аттила (Современная легенда). *Киев*. 1914. 19 сентября. № 249. С. 2.
8. Затмение тевтонского разума. *Киев*. 1914. 31 июля. № 201. С. 1.
9. Зверства германцев. *Жизнь Волини*. 1917. 26 января. № 24. С. 2.
10. Зверства германцев. *Жизнь Волини*. 1917. 19 февраля. № 46. С. 3.
11. Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 3 августа. № 2508. С. 1.
12. Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 4 августа. № 2510. С. 1
13. Зверства турок. *Юго-Западный Край*. 1915. 23 сентября. № 217. С. 1.
14. Как немцы ведут войну. *Киевская земская газета*. 1915. 3 февраля. № 5. С. 2.
15. Каталей Е. Где же «великая нация»? *Киев*. 1914. 4 августа. № 205. С. 1–2.
16. Киев. 1914. 2 августа. № 203. 6 с.
17. Киев. 1914. 30 августа. № 229. 6 с.
18. Кровавая баня. *Последние новости*. 1914. 18 августа. № 2537. С. 2.
19. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки / упорд. І. Старовойтенко. К., 2005. 251 с.
20. Морис Метерлинк о будущем Европы. *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 2.
21. Нелипович С. Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны. *От противостояния идеологий к служению идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.*: сб. ст. / под ред. М.Ю. Мягкова, К.А. Пахалюка. М.: Новый хронограф, 2016. С. 19–32.
22. Немецкие зверства. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 1.
23. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської військової кампанії в Галичині під час Першої світової війни. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*: мат-ли Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Львів, 15 квітня 2010 р.) / відпов. ред.: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 153–158.
24. Сенявская Е.С. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны. *Вопросы истории*. 1997. № 3. С. 140–156.
25. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага в сознании армии и общества». М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. 288 с.

REFERENCES

1. Abdrashitov, E. (2015). Plennyye rossiiane v informatsionnoi politike Rossii v 1914–1917 gg.: vnutripoliticheskie i vneshnepoliticheskie aspekty. Stavropol [in Russian].
2. Basenko, I. (2014). Obraz nimtsiv u voiennoi poezii: za materialamy presy Kyieva (serpen — hruden 1914 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3 (516), 70–77 [in Ukrainian].
3. Bogomolov, I. (2015). Obraz protivnika v russkoi periodicheskoi pechati 1914–1915 gg., Moskva [in Russian].
4. Kak nemtsy vedut voinu. (1915, February 3). *Kievskaiia zemskaiia gazeta*, 5, p. 2 [in Russian].
5. Katalei, E. (1914, August 4). Gde zhe «velikaia natsiia»? *Kiev*, 205, p. 1–2 [in Russian].
6. Kiev. (1914, August 2). № 203, 6 p. [in Russian].
7. Kiev. (1914, August 30). № 229, 6 p. [in Russian].
8. Krovavaia bania. (1914, August 18). *Poslednie novosti*, 2537, p. 2 [in Russian].
9. Moris Meterlink o budushchem Yevropy. (1916, January 9). *Vecherniiaia gazeta*, 941, p. 2 [in Russian].
10. Nelipovich, S. (2016). Antinemetskaia propaganda v Rossii v pervyie mesiatsy Pervoi mirovoi voiny. In M. Miagkov, K. Pakhaliuk (Ed.), *Ot protivostoianiiia ideologii k sluzheniiu idealam: rossiiskoe obshchestvo v 1914–1945 gg.: sb. pp.* 19–32, Moscow: Novyi khronograf [in Russian].
11. Nemetskie zverstva. (1914, July 29). *Kiev*, 199, p. 1 [in Russian].

12. Pytliovana, L. (2010). Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia rosiiskoi voiennoi kampanii v Halychyni pid chas Pershoi svitovoi viiny. In V. Karpov, V. I. Horielov, I. Moroz (Ed.), *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia: materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii (15 kvitnia 2010 r., m. Lviv)*, Kyiv, pp. 153–158 [in Ukrainian].
13. Seniavskaia, E. (1997). Obraz vruga v soznanii uchastnikov Pervoï mirovoi voïny. *Voprosy istorii*, 3, 140–156 [in Russian].
14. Seniavskaia, E. (2006). *Protivniki Rossii v voïnakh XX veka: Evoliutsiia «obraza vruga v soznanii armii i obshchestva»*. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].
15. Starovoienko, I. (Ed.). (2015). *Lysty Leonida Zhebunova do Yevhena Chykalenka. 1907–1919 roky*. Kyiv [in Ukrainian].
16. V Tsarstve Polskom. (1914, November 19). *Kievskaiia mysl*, 319, p. 5 [in Russian].
17. V dni tiazhkikh ispytaniï. (1914, September 3). *Podoliia*, 90, p. 1 [in Russian].
18. V Serbii. (1916, March 25). *Vecherniiaia gazeta*, 1017, p. 2 [in Russian].
19. Villi i Attila (Sovremennaia legenda). (1914, September 19). *Kiev*, 249, p. 2 [in Russian].
20. Zatmenie tevtonskogo razuma. (1914, July 31). *Kiev*, 201, p. 1 [in Russian].
21. Zverstva germantsev. (1917, January 26). *Zhizn Volyni*, 24, p. 2 [in Russian].
22. Zverstva germantsev. (1917, February 19). *Zhizn Volyni*, 46, p. 3 [in Russian].
23. Zverstva nemtsev. (1914, August 3). *Poslednie novosti*, 2508, p. 1 [in Russian].
24. Zverstva nemtsev. (1914, August 4). *Poslednie novosti*, 2510, p. 1 [in Russian].
25. Zverstva turok. (1915, September 23). *Yugo-Zapadnyi Krai*, 217, p. 1 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 03.04.2020 р.